UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Oorlog, opbouw en ophef. Philippus Nisius en De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs (1609)

Nobel, A.

DOI
10.5117/JNB2024.003.NOBE

Publication date
2024

Document Version
Final published version

Published in
Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis

License
CC BY-NC-ND

Link to publication

Citation for published version (APA):
Nobel, A. (2024). Oorlog, opbouw en ophef. Philippus Nisius en De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs (1609). *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, *31*, 29-56. https://doi.org/10.5117/JNB2024.003.NOBE

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Amsterdam University Press

JAARBOEK NEDERLANDSE BOEKGESCHIEDENIS 31 (2024) 29-56
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/JNB2024.003.NOBE

Arjan Nobel

Oorlog, opbouw en ophef

Philippus Nisius en *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* (1609)

Abstract

In 1609, Philippus Nisius, minister of the Dutch village of Klaaswaal, published the pamphlet *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs*. Like many other pamphlets in this period, its tone was fiercely anti-Catholic. Embedded within the contents of this booklet, however, is also a broader theological discussion of the doctrine of Christ's Descent into Hell, which led to controversy in the Dordrecht classis, coinciding with the then prolific disputes of the Twelve Years' Truce. A closer analysis of this pamphlet and its contexts provides valuable insight into the genesis of the Reformed Church in the Dutch Republic, as well as drawing attention to the religious plurality during the early Seventeenth Century.

Keywords: Seventeenth century, Netherlands, Dutch Revolt, Twelve Years' Truce, Reformed Church, Catholic Church, Synod of Dort

Dinsdag 14 april 1609 was het eindelijk zover. De laatste plooien waren gladgestreken, de handtekeningen gezet: het Twaalfjarig Bestand was aangebroken. Feestgedruis overspoelde de Nederlanden. Overal klonken klokken en kanonnen, terwijl op de preekstoelen en de planken, in pamfletten en op prenten aandacht werd besteed aan 'de stilstandt der oorloghe deser landen'. Het was een moment om terug te blikken en vooruit te kijken. De herinneringen aan het oorlogsgeweld waren nog vers, maar tegelijk was het vertrouwen in de toekomst groot. Nu de grenzen weer open waren, zou de economie aantrekken en de handel groeien en bloeien.[1]

1 Pollmann, 'No Man's Land', pp. 245-247; Pollmann, *Catholic Identity*, pp. 184-187. Over het Bestand en de bijbehorende festiviteiten: Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand,* pp. 52-59; Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, pp. 103-106.

[This is an open access article distributed under the terms of the CC BY-NC-ND 4.0 license]

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Toch klonken er ook andere geluiden. De vrije doorgang betekende tegelijk een confrontatie met een andere cultuur, een protestantse wereld in het noorden en een katholieke in het zuiden. Over en weer klonken waarschuwende woorden van pastoors en predikanten, gevat in preken en pamfletten. Andersgelovigen dienden te worden gemeden, of op zijn minst argwanend te worden bezien. Onder de talloze pamfletten – tenminste 150 tot 200, die in omvang sterk varieerden, van een enkel blad tot een compleet boek – die in het Bestandsjaar van de persen rolden, was ook een geschriftje van de Klaaswaalse predikant Philippus Nisius, getiteld: *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs*.[2] Op het eerste gezicht een pamflet als vele anderen: een uitleg van het gereformeerde geloof, doorspekt met waarschuwingen tegen de katholieke leer. Zo wordt het boekje in de literatuur ook geduid, een analyse die zeker klopt.[3]

Toch valt er veel meer over dit pamflet te zeggen. Uit archiefstukken van de classis Dordrecht blijkt dat achter het geschrift een bredere theologische discussie schuilgaat over het leerstuk van de nederdaling ter hel. Sterker, voorafgaand aan de verschijning van het boekje ontstond grote ophef binnen deze kerkelijke vergadering en het scheelde maar weinig of dit dispuut had de burelen van de Staten van Holland bereikt. Daar lag op dat moment al een ander kerkelijk geschil, over de predestinatie, dat zou uitgroeien tot de Bestandstwisten. Het conflict naar aanleiding van het pamflet van Nisius zou nooit zo groot worden als dat over de uitverkiezing. Toch roept het verschillende vragen op. Waar ging de discussie precies over, beperkte deze zich tot de classis Dordrecht of werd er ook breder over gesproken? En vooral: wat leert dit pamflet ons over de beginjaren van de Gereformeerde Kerk in de Republiek?

Jonge jaren

Philippus Nisius heeft het niet geschopt tot de vaderlandse geschiedenisboekjes en een complete biografie valt over hem niet te schrijven. Hij werd omstreeks 1567 geboren in Niederscheld, een plaatsje onder de rook van Dillenburg

2 Tellingen van per jaar verschenen pamfletten in: Harline, pp. 3-4. Op basis van de Knuttelcollectie in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag kwam Harline voor 1609 op 148 pamfletten. In de collecties van de universiteitsbibliotheken van Leiden en Gent vond hij voor dat jaar 124 pamfletten (gemiddeld is een kwart daarvan niet in de Knuttelcollectie te vinden). De naam Nisius komt in de bronnen in allerlei varianten voor: Nies, Niesius, Niess, Niesz, Nysio, Nysius, Nyss. Zelf ondertekende de predikant zijn brieven met 'Philippus Nisius'.

3 Pollmann, 'No Man's Land', p. 247, nt. 18; Pollmann, *Catholic Identity*, p. 186, nt. 106.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

(graafschap Nassau).[4] In die laatste plaats bezocht hij de Latijnse school, waarna we hem in 1591, 1593 en 1594 terugvinden in de matrikels van de hogeschool van Herborn.[5] Deze gereformeerde hogeschool was enkele jaren daarvoor gesticht door Jan VI van Nassau, de jongere broer van Willem van Oranje. Doel was om hier, net als in de door Johannes Calvijn opgerichte academie van Genève, jongemannen op te leiden tot het predikambt. Eerste rector was Caspar Olevianus die, samen met Zacharias Ursinus, bekend is geworden als opsteller van de *Heidelbergse Catechismus*. Daarnaast werkten in Herborn verschillende andere vermaarde wetenschappers, zoals rechtsgeleerde Johannes Althusius en theoloog Johannes Piscator. Zij maakten Herborn tot een theologisch brandpunt, wat nog eens werd versterkt door de komst van drukker Christoph Raab, ook wel bekend als Corvinus. Bij deze academiedrukker rolde niet alleen een Lutherbijbel van de persen, maar verscheen tussen 1602 en 1604 ook een Duitstalige Bijbel, vertaald door Piscator in opdracht van Jan van Nassau.[6]

In deze voluit gereformeerde omgeving ontving Nisius enkele jaren onderwijs. In het inschrijvingsregister van 1593 wordt hij al aangeduid als 'pastor in Belgio', maar het is niet bekend of en waar hij dat jaar het ambt van predikant vervulde. Wel wordt duidelijk dat hij in Herborn en omgeving over contacten beschikte. Dat blijkt allereerst uit het feit dat rechtsgeleerde Antonius Matthaeus een disputatie aan hem opdroeg en daarnaast uit zijn terugkeer naar Dillenburg, halverwege de jaren negentig, waar hij een functie bekleedde aan het hof, waarschijnlijk als pedagoog.[7] In het jaar 1599 wordt hij weer genoemd in de matrikels met de vermelding dat hij was teruggekeerd van het hof om zijn studie voort te zetten.[8] In de jaren daarna vinden we hem niet meer

4 Nijenhuis, 'Nisius, Philippus', p. 218, noemt als geboortejaar 'ca. 1575'. Hij heeft dit jaar vermoedelijk bepaald aan de hand van het eerste jaar (1591) waarin Nisius stond ingeschreven aan de hogeschool van Herborn. Uit de classisarchieven blijkt echter dat Nisius eerder moet zijn geboren. Tijdens de vergadering van 2 november 1632 vroeg hij aan de classis of hij, 'van wegen sijnen ouderdom van 65 ende meer jaeren', bij een aanstaand emeritaat een traktement zou mogen ontvangen. Zie: NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 7, fol. 74v.

5 Betreffende de Latijnse school: Becker, p. 121 (nr. 126). De inschrijvingen aan de hogeschool van Herborn in: Zedler en Sommer, p. 193 (nr. 313, 1591: 'Philippus Nyss Nider-Scheltanus'), p. 194 (337, 1591: 'Philippus Nyss Nider-Scheltanus Nassovius'), p. 15 (326, 1593: 'Philippus Niess Niderschaltanus'), p. 18 (421, 1594: 'Philippus Nies Niderscheltanus').

6 Een van de belangrijkste werken over de hogeschool is: Menk. Zie verder: Schmidt, p. 211 en nt. 64 (literatuuroverzicht). Over de drukkerij: Brachthäuser.

7 Matthaeus, p. 33; Becker, p. 121 (nr. 126). Becker suggereert dat Nisius wellicht hofprediker was van graaf Willem Lodewijk, maar daarvoor zijn geen aanwijzingen gevonden.

8 Zedler en Sommer, p. 28 (681, 1599: 'Philippus Nies Niderscheltanus Nassovius ex aula generosi nostri domini ad studia sua continuanda huc rediit.').

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

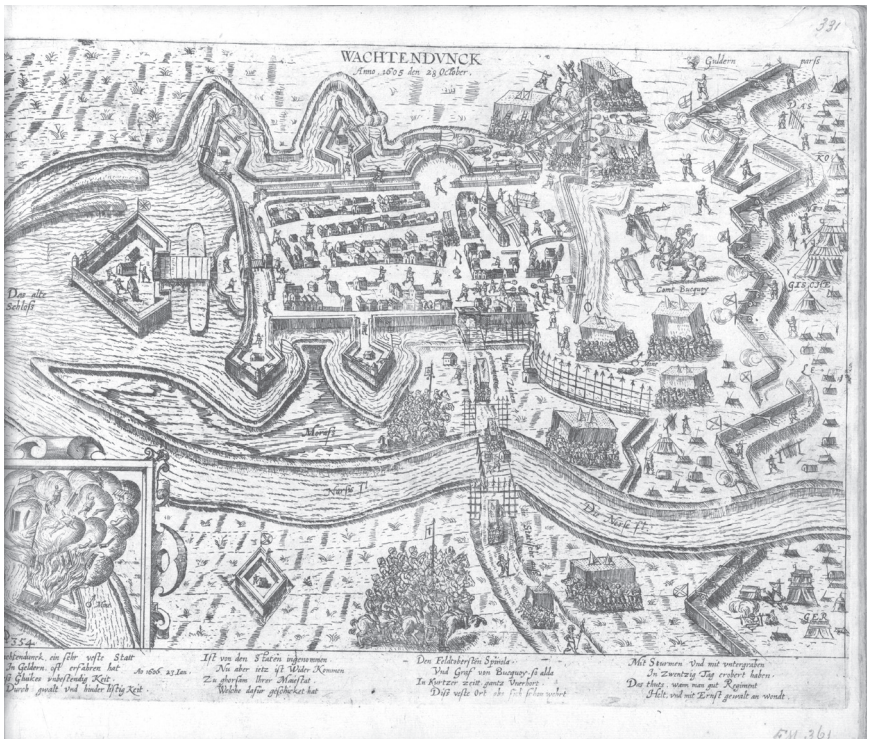

Figuur 1. Frans Hogenberg (atelier van), *De verovering van Wachtendonk door de Spaanse troepen onder leiding van de graaf van Bucquoy, 28 oktober 1605*, ets, 1605-1607. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-78.785-331

terug in de lijsten met studenten; rond de eeuwwisseling werd hij predikant in Wachtendonk, een grensplaatsje in het Overkwartier van Gelre.

Helaas heeft Nisius geen persoonlijk getuigenis achtergelaten over hoe hij Wachtendonk aantrof. Hij kwam namelijk terecht in een regio die al jaren werd geteisterd door oorlogsgeweld. Spaanse en Staatse soldaten bezetten afwisselend het stadje. In 1600 meldden de troepen van prins Maurits zich aan de poorten en werd er, alweer, geroofd, geplunderd en gebrandschat. De nieuw aangestelde gouverneur verbood meteen de katholieke eredienst en liet altaren en beelden kapotslaan.[9]

Over de ambtsbediening van Nisius zwijgen de bronnen. Wel beschikken we over een brief van de Roermondse bisschop Hendrik van Cuyck die, nadat het

9 Over de oorlog in deze regio, zie: Van Vloten, pp. 92-93; Henrichs, hfst. IX-XI; Nobel, 'Successen en zorgen', p. 120; Dekker, hfst. 6.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

stadje in het najaar van 1605 weer in handen was gekomen van de Spanjaarden, schreef dat er, door Gods genade, niet veel zielen waren overgegaan tot het gereformeerde geloof.[10] Hoeveel waarde we aan deze katholieke getuigenis moeten hechten, is onzeker. Vaststaat dat Nisius in deze maanden Wachtendonk verliet, waarna hij in maart 1606 opdook in Dordrecht. Daar vergaderde juist op dat moment de kerkelijke classis en tijdens die bijeenkomst viel zijn naam. De vacante gemeente van Klaaswaal, een dorpje ten zuidwesten van Dordrecht, ondernam direct actie, vroeg hem te komen preken en deed een beroep uitgaan. De classis ging akkoord en maande Nisius zich te 'haesten (soe veel het mogelick waer) om sijn huysraede ende familie te halen'.[11] Slechts enkele weken later vestigde de predikant zich samen met zijn vrouw Beatrix de Croij in Klaaswaal en verbond hij zich aan zijn nieuwe gemeente.[12]

Principieel predikant

Klaaswaal was een dorp in opbouw. De polder waarin het plaatsje lag, was in 1539 bedijkt. In het jaar dat de Beeldenstorm door de Nederlanden raasde, verrees in het nieuwe land een kerk. Hier droeg een pastoor enkele jaren de mis op, waarna in 1575 een predikant zijn intrede deed en de inwoners geleidelijk overgingen naar de gereformeerde leer. Bij de komst van Philippus Nisius telden het dorp en de omliggende polders naar schatting 500 inwoners, die vooral werkzaam waren in de agrarische sector. Over het aantal lidmaten valt, bij gebrek aan gegevens, niets te zeggen. Veel zullen het er niet zijn geweest.[13] De nieuwe predikant voorzag hen van geestelijk voedsel, maar leverde ook pillen

10 Henrichs, 'Die Pfarrkirche', p. 148; Henrichs, *Geschichte*, pp. 227-247; Gerritzen en Driessen, p. 15. In Wachtendonk vielen vrijwel alle archivalia ten prooi aan het oorlogsgeweld; de kerkboeken beginnen pas rond 1635. Dat Nisius hier ooit predikant was, is slechts bekend uit de acta van de classis Dordrecht.

11 *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620,* p. 211 (15 maart 1606).

12 Over de genealogie van Nisius is weinig bekend. Het echtpaar kreeg waarschijnlijk vier kinderen: een zoon en drie dochters. In de kerkrekening over de jaren 1629-1632 wordt gesproken over de 'soon van Philps Nijsius' die, toen 'alhijer geen schoolmeester en was', de klok luidde tijdens begrafenissen. In 1643 leefde hij nog, maar in latere aktes, en ook in het testament van het echtpaar uit 1651, wordt alleen nog over de drie dochters gesproken: Elijsbeth, Margrieta en Anna. RAD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2887, fol. 4r.; NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 8, fol. 32r. (1 september 1643); RAD, Oud-rechterlijke archieven Cromstrijen, inv.nr. 69, fol. 164r. (8 april 1657). Het testament: RAD, Notariële archieven Oud-Beijerland, inv.nr. 7, akte nr. 27 (10 oktober 1651). Gegevens uit dit testament zijn ook opgenomen in: De Hoog e.a. (red.), 177-178.

13 Nobel, *Besturen,* pp. 46-48.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

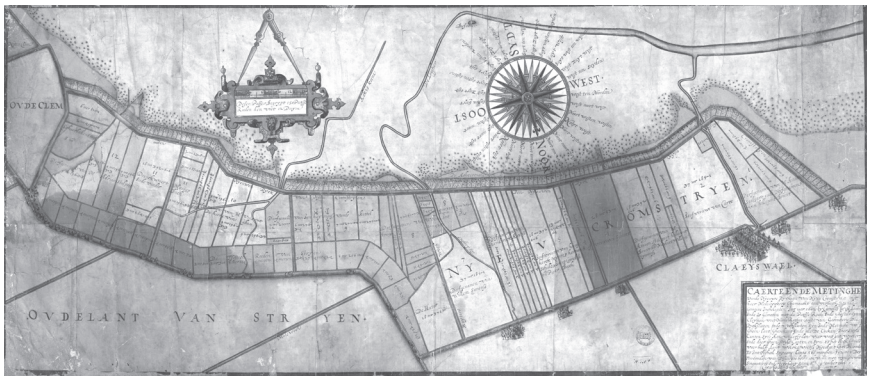

Figuur 2. Cornelis Jansz, *Kaart van de polder Nieuw-Cromstrijen met het dorp Klaaswaal*, 1602. Regionaal Archief Dordrecht, Collectie Hoeksche Waard, 1100_45009

en drankjes en verzorgde zieken en gewonden. Verder assisteerde hij regelmatig de schout en schepenen bij het schouwen van verwonde vechtersbazen.[14] Zijn chirurgijnsactiviteiten, die we bij meer predikanten tegenkomen, zorgden ongetwijfeld voor een aanvulling van zijn bescheiden traktement. Hoewel de Haagse synode in 1586 oordeelde dat een dergelijke combinatie niet wenselijk was, is het wel tekenend voor de opbouwfase van de kerk in de Republiek waarin plattelandspredikanten het vaak financieel zwaar hadden.[15]

Nisius stond voor een moeilijke taak. Niet alleen zijn kerkelijke gemeente was jong, ook de Gereformeerde Kerk als geheel moest zijn plaats bevechten in de samenleving. Daarin toonde de nieuwe predikant zich uiterst principieel. Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw speelden in tal van plaatsen kwesties over de speelruimte van de kerk, onder andere op het gebied van de armenzorg. Van oudsher zorgden de Heilige Geestmeesters voor de behoeftigen van de parochie, die na de Reformatie als zelfstandig lichaam bleef bestaan. De nieuwe kerk kende echter, met een beroep op de Bijbel, haar eigen diaconie. Dat zorgde voor ingewikkelde vraagstukken. Want aan wie kwam nu de armenzorg toe? En, misschien nog wel belangrijker,

14 Voorbeelden in: RAD, Oud-rechterlijke archieven Cromstrijen, inv.nr. 34, rekening Heilige Geest armen 1621/1622 (21 januari z.j.); 1622/1623 (21 maart 1623); 1623/1624 (27 oktober 1624); 1624/1625 (14 februari 1625); inv.nr. 75 fol. 218r. (29 mei 1622); fol. 219r. (1622).

15 *Acta van de Nederlandsche synoden*, pp. 509 en 554 (20 juni-1 augustus 1586). Volgens Groenhuis volgden nogal wat theologen een tweede vak naast godgeleerdheid en legden zij daarbij 'een voorkeur voor de medicijnen aan de dag'. Volgens Tukker zien we dit ook bij verschillende predikanten in de omgeving van Klaaswaal, bijvoorbeeld in Mijnsheerenland en Willemstad. Groenhuis, p. 167; Tukker, pp. 124-125.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

wie mochten in de kerk collecteren: de parochiale armmeesters of de gereformeerde diakenen?[16] Vragen waarmee ook Nisus aan het begin van zijn ambtsperiode werd geconfronteerd. In december 1608 klaagde hij in een brief aan de classis over het feit dat zijn diaconie voortdurend werd tegengewerkt door het plaatselijke gerecht. De kerkelijke vergadering besloot in contact te treden met de lokale magistraten, waarna een verdeling tot stand kwam. De Heilige Geestmeesters zorgden in het vervolg voor de wereldlijke en de diakenen voor de kerkelijke armen, een oplossing die ook in andere plaatsen gangbaar was.[17]

Tussen alle bedrijven door zag Nisius ook nog kans om te schrijven. Daarin was hij zeker niet uniek. Craig Harline berekende dat tussen 1565 en 1648 bijna de helft van de pamfletauteurs behoorde tot het predikantsgilde.[18] In 1609 verscheen Nisius' pennenvrucht bij de Rotterdamse boekverkoper Matthijs Bastiaensz. Het betrof een boekwerkje van 48 pagina's in quartoformaat, gedrukt in gotisch schrift en getiteld: *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs*. Het pamflet opent met een samenvatting en een voorrede. Daarna volgen, zo meldt ook de titelpagina, vijf delen waarin de christelijke leer wordt samengevat. Het boekje sluit af met een kort tweegesprek. In het gehele pamflet zijn in de marge herhaaldelijk verwijzingen te vinden naar Bijbelpassages, theologische en filosofische werken, die dienen als onderbouwing. Daarbij valt op dat Nisius zich uitvoerig heeft ingelezen. Hij citeert Bijbelteksten, een groot aantal (katholieke) auteurs en uitspraken van concilies.

De voorrede is geschreven in briefvorm, en gericht aan paus Paulus V, de man onder wiens pontificaat (1605-1621) de Sint-Pieter werd voltooid. Deze brief is uiterst inventief opgezet. Nisius speelt een subtiel spel met de naam en het ambt van de paus en die van zichzelf. Dat begint al met de aanhef die simpelweg luidt: 'Aen den paus van Romen'. De titulatuur van de kerkvorst verpakt Nisius slim, door eerst te zeggen dat de paus zich allerlei titels aanmeet – 'die hem zelven laet articuleren' – om vervolgens daarvan een opsomming te geven. Daarna doet hij meteen een aanname: de paus weet ongetwijfeld dat de apostel Petrus door zijn collega-apostelen niet werd gezien als de 'ghenadichste vader, paus, bisschop, stadthouder ende heere'? Sterker, in Galaten 2 valt zelfs te lezen dat de apostel Paulus hem op een zeker moment bestrafte. Dat gaat Nisius, als een zeventiende-eeuwse apostel,

16 Tukker, pp. 80-82; Van Deursen, pp. 102-109; Nobel, '"Which of them"', p. 189.
17 Nobel, *Besturen*, p. 53.
18 Harline, pp. 134-135.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

nu ook doen met de paus. Kernbezwaar van de Klaaswaalse predikant is dat de paus het woord van God onthoudt aan de leken, en van hen eist dat ze zich voegen naar de instellingen van mensen, zoals die zijn vastgesteld door pausen en concilies. En dus schroomt hij niet de paus te betitelen als de antichrist, die aan het hoofd staat van een antichristelijk rijk. Maar er is hoop, zo besluit Nisius zijn voorrede en hij wijst de paus op de geschiedenis van de kamerling van Candacé, de koningin van Ethiopië.[19] Deze man bezocht Jeruzalem en las tijdens de terugreis uit het Bijbelboek Jesaja. Onderweg ontmoette hij de apostel Philippus – niet toevallig ook de voornaam van Nisius – en moest bekennen dat hij de woorden van Jesaja niet begreep. De apostel legde deze uit, de kamerling kwam tot geloof en werd door Philippus gedoopt. Zo kan ook de paus nog komen tot de kennis der waarheid en de zaligheid verkrijgen.

In zijn pamflet gaat Nisius naar eigen zeggen doen wat de paus niet doet: de christelijke leer aan de eenvoudige gelovigen uitleggen. In vijf hoofdstukken gaat hij in op de *Apostolische Geloofsbelijdenis*, de doop, het avondmaal, de Tien Geboden en het Onze Vader. Dit gebeurt in een vorm die lijkt op de vraag- en antwoordvorm uit de catechismussen. Daartoe zijn de pagina's verdeeld in twee kolommen. Aan de linkerkant is een boer aan het woord, die allerlei geloofsuitspraken doet en die van bewijs voorziet. Aan de rechterkant reageert de paus op de uitspraken van de boer, maar met bewijzen komt hij niet of nauwelijks. 'Bewijs ontbreeckt' klinkt het keer op keer.

Een echte dialoog – een veelgebruikte vorm in vroegmoderne pamfletten – tussen de paus en de boer ontstaat pas aan het einde, wanneer de vijf onderwerpen zijn besproken.[20] In een narede gaan de twee hoofdrolspelers met elkaar in gesprek en geeft de kerkleider toe dat hij en de kerk dwalen. Consequentie daarvan is dat zijn rijk zal ophouden te bestaan. Volgens de boer is dat niet erg; alleen Gods rijk heeft toekomst. En dus raadt hij de paus aan zijn ketterijen te laten varen, en zich tot God te wenden, 'die wil dat alle menschen salich worden, ende tot kennisse der waerheyt comen.'

Virulente vijandbeelden

In zijn boekje hanteerde Nisius een standaardrepertoire dat we in veel pamfletten uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw tegenkomen. Het was

19 Handelingen 8:26-40.
20 Harline, p. 53.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

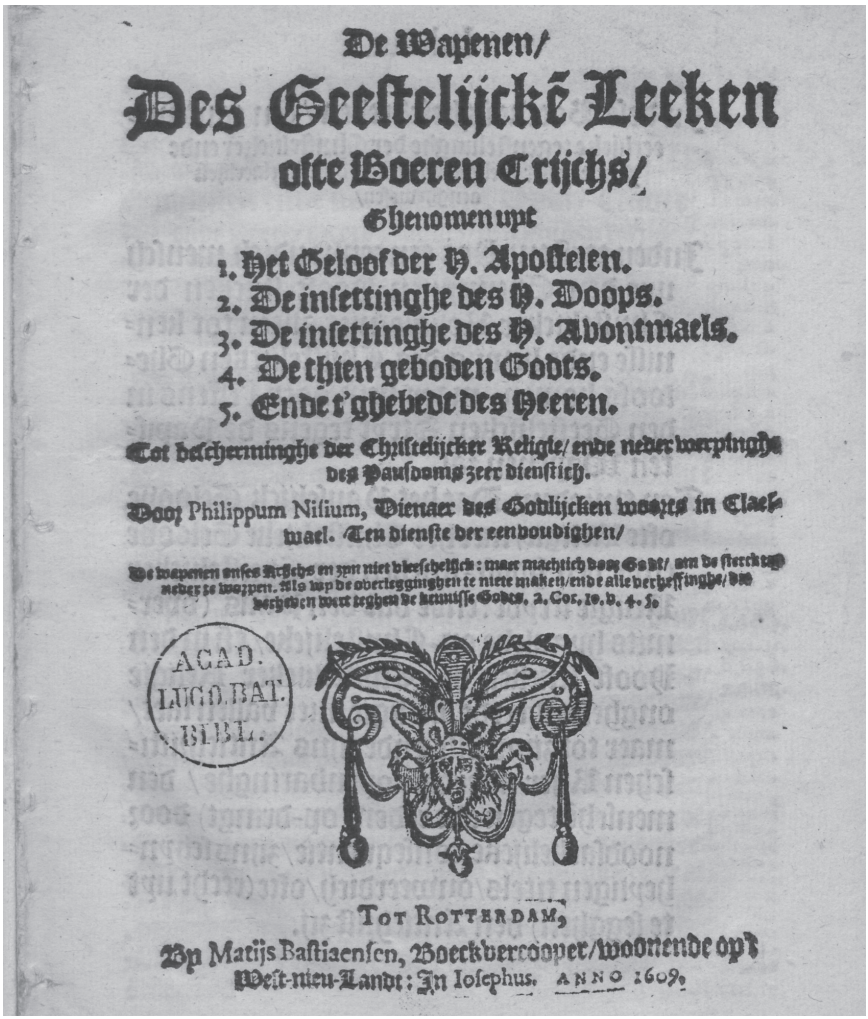
De Wapenen/
Des Geestelijckē Leeken
ofte Boeren Crijchs/
Ghenomen upt
1. Het Geloof der H. Apostelen.
2. De insettinghe des H. Doops.
3. De insettinghe des H. Avontmaels.
4. De thien geboden Godts.
5. Ende t'ghebedt des Heeren.
Tot beschermінghe der Christelijcker Religie/ ende neder worpinghe des Pausdoms zeer dienstich.
Door Philippum Nisium, Dienaer des Godlijcken woorts in Claes-waal. Ten dienste der eenboudighen/
De wapenen onses Crijchs en zijn niet vleeschelijck: maer machtich door Godt/ om de sterckten neder te worpen. Alle hoogh verheffinghe/ die verheven wert teghen de kennisse Godts. 2. Cor. 10. v. 4. 5.
ACAD. LUGD. BAT. BIBL.
Tot Rotterdam,
By Matijs Bastiaensen, Boeckvercooper/ woonende opt West-nieu-Landt: In Iosephus. ANNO 1609.

Figuur 3. Titelblad van het pamflet van Philippus Nisius, *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* (Rotterdam 1609). Universitaire Bibliotheken Leiden, PAMFLT 1609: 69

oorlog en daarom moesten de wapens worden opgenomen. Daarbij sprak de predikant uit ervaring. Hij had in Wachtendonk van dichtbij gezien met welke verschrikkingen de strijd gepaard ging. Voor zijn Klaaswaalse gemeenteleden was dat niet anders. Hun dorp lag in een regio die grensde aan West-Brabant, waar jarenlang hevig werd gevochten. Een brede rivier – het Hollandsch Diep – bood weliswaar enige bescherming, maar het kwam regelmatig voor dat Spaanse troepen het water overstaken en de omgeving afstroopten. De plundering van het

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

buurdorp Strijen in het jaar 1590 zat waarschijnlijk nog vers in het geheugen. Bij die inval waren verschillende dorpelingen gedood of als gijzelaar meegenomen.[21]

Toch ging het Nisius niet in de eerste plaats om de praktijk van alledag. De door hem gehanteerde oorlogsretoriek vormde veeleer een venster op waar het volgens hem werkelijk om draaide: de geestelijke strijd. Zoals zoveel pamfletten droeg ook dit werkje een Bijbels motto, de woorden uit 2 Korinthe 10:4 en 5 waar de apostel Paulus stelt dat 'vleselijke' wapens niet toereikend zijn.[22] De oorlog moet worden gevoerd met geestelijke wapens, kennis van het woord van God. En dat laatste was precies wat de paus en de geestelijken aan de leken onthielden. Zij waren de werkelijke vijanden van het gereformeerde geloof.

Bij een analyse van *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* moeten we goed in ogenschouw nemen dat het pamflet werd gedrukt op de drempel van het Twaalfjarig Bestand. Zoals al werd gesteld in de inleiding van deze bijdrage, was er in 1609 alom hoop op een betere toekomst. Grensverkeer tussen noord en zuid werd ineens een stuk gemakkelijker. Vluchtelingen konden weer terug naar hun oude woonplaats, op zoek naar familieleden, vrienden of achtergebleven bezittingen. Transacties die soms al jaren openstonden, konden eindelijk worden afgewikkeld. Tegelijkertijd, zo liet Judith Pollmann zien, riepen dergelijke bezoeken ook een gevoel van vervreemding op. Gereformeerden kwamen terecht in een katholieke wereld, en omgekeerd.[23]

Aan beide zijden klonken waarschuwingen tegen verkeerde invloeden. Jezuïeten voorzagen hun hoorders in preken van geestelijke munitie, voor het geval zij in aanraking zouden komen met gereformeerden. Predikanten en andere pamfletschrijvers in het noorden deden hetzelfde, zeker wanneer zij in grensregio's woonden. Willem Teellinck, predikant in de Zeeuwse dorpen Haamstede en Burgh, waarschuwde in twee felle antikatholieke pamfletten uit 1609 en 1611 tegen het 'vergapen' aan paapse beelden in 'Brabant ende Vlaanderen'.[24] Zijn broer Eeuwout Teellinck, ontvanger-generaal van Zeeland, meldde in de ondertitel van een pamflet uit 1621 dat hij dit had geschreven 'tot waarschouwinge van het Gereformeerd volck, dat noch onder het pausdom in Braband ende Vlaenderen leeft, om haer daer uyt te doen scheyden'.[25] De

21 Nobel, '"Den dach des oordeels"', pp. 46-48. Over de verschrikkingen in Brabant, zie: Van den Bergh, pp. 17-43; Adriaenssen.

22 Geurts, pp. 280-283.

23 Pollmann, 'No Man's Land', pp. 245-247; Pollmann, *Catholic Identity*, pp. 184-187.

24 Teellinck, *Timotheus* (Volgens Op 't Hof, *Willem Teellinck*, p. 576, verscheen de eerste druk, waarvan geen exemplaar bekend is, in 1609. Ook bij Pollmann, *Catholic Identity*, p. 187, nt. 107); Teellinck, *Ontdeckinge*.

25 Philalethius Zerubaal.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

intenties van Nisius waren niet anders: kennis vormde het krachtigste wapen tegen de katholieken.

De negatieve beeldvorming tijdens het begin van de Opstand richtte zich meestal op bekende personen: Alva, Granvelle, Karel V en Philips II. Ook de paus vormde een geliefd mikpunt van spot, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van metaforen, vooral van allegorie. Zo werd de paus regelmatig vergeleken met tirannen uit de oudheid zoals Domitianus, Caligula, Tiberius en Herodes de Grote of Bijbelse figuren als Achitofel, de verrader die zich aansloot bij de staatsgreep van Absalom tegen zijn vader David, Nebukadnezar, de Babylonische koning die werd gestraft voor zijn hoogmoed, Judas, de discipel die Jezus verraadde, of Pontius Pilatus, die Jezus liet kruisigen. Nisius gebruikte, zoals eerder aangegeven, een ander beeld uit de Bijbel, dat van de antichrist.[26]

De antichrist was een populair thema onder predikanten en pamflettisten. Het voerde terug op de brieven van de apostel Johannes, waar wordt gesproken over verschillende antichristelijke machten die zich tegen het einde van de wereld zullen openbaren en de gelovigen proberen te verleiden en te vervolgen.[27] De eerder genoemde Eeuwout Teellinck maakte in het pamflet uit 1621 de paus uit voor de 'eerstgeboren Sone' van de satan, 'een vuyle puyste' en een 'Man op wiens voorhoofdt alle de merckteeckenen van den Antichrist sijn met groote letteren in gheschreven'.[28] Een jaar later deed hij dit nog eens dunnetjes over door de sleuteldrager van Rome te betitelen als de 'Antichrist', 'de groote rode Draeck', 'de grote Hoer', en een 'dienaer' van de satan.[29]

Hoewel Nisius in zijn antikatholieke scheldkanonnade lang niet zo ver ging als Teellinck, zien we toch allerlei overeenkomsten. Beide auteurs benadrukten bijvoorbeeld dat de paus zich op gelijke hoogte stelde met God en zich goddelijke eer liet bewijzen. Dit punt onderbouwde Nisius door te verwijzen naar de katholieke theoloog Isidorus Mosconius, die in 1602 een boek publiceerde waarin hij stelde: 'de paus is nog God, nog mens, maar beide'.[30] Volgens Nisius ging dit niet alleen in tegen Gods woord, maar betoonde de paus zich in de dagelijks praktijk ook allesbehalve goddelijk. Sterker, hij uitte zich veelal 'grof

26 Luna, p. 26. Zie ook: Harline, pp. 52-53.

27 1 Johannes 2:18 en 4:3; 2 Johannes :7.

28 Philalethius Zerubaal, pp. 9 en 32. De merktekenen van de antichrist zijn een verwijzing naar Openbaring 13 waar een verschrikkelijk beest wordt beschreven, die het getal 666 draagt en grote aanhang krijgt onder de mensheid.

29 Teellinck, *Basuyne*, pp. 7 en 17. De 'groote rode draeck' en 'de grote Hoer' zijn ontleend aan Openbaring 12, 13 en 17.

30 Nisius, *De Wapenen*, hfst. 1.19; Teellinck, *Babylon*, pp. 32-34. De verwijzing in: Mosconius, p. 22: 'Papa (…) non Deus, non homo, sed utrumque.'

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

ende plomp', een uitdrukking die in de zestiende en zeventiende eeuw vaak werd gebruikt voor ruw en ongemanierd volk.[31] Door op deze manier over de paus te spreken, ontstaat in het pamflet een interessante tegenstelling met de gesprekspartner van de katholieke kerkvorst: de boer. In de pamfletliteratuur werden boeren met grote regelmaat opgevoerd als karikaturaal lelijke figuren, die zich te buiten gingen aan drank en vrouwen en zo een negatief-didactisch exempel vormden. Het tegenovergestelde kwam ook voor: in pastorales en arcadische idylles werden boeren soms afgeschilderd als moreel hoogstaande figuren die dicht bij God en de natuur stonden.[32] Iets vergelijkbaars zien we bij Nisius: hier zijn het eenvoudige en oprechte lieden, gewapend met kennis van de christelijke religie. Waarom hij voor de boer als verdediger van de gereformeerde leer koos, maakt hij niet duidelijk, maar ligt wel voor de hand. Op die manier benadrukte hij nog eens extra het contrast tussen de twee gesprekspartners.

Hoewel in *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* de paus centraal staat, richtte Nisius zijn pijlen niet alleen op hoofd van de katholieke kerk, maar op het hele instituut: 'Cardinael, Bisschop, Abt, Jesuit, Paep, Monick, Non, ende Bagine, etc.'. Aanduidingen – vooral de 'mispaep' was favoriet – die overduidelijk als scheldnaam waren bedoeld.[33] Daarnaast passeerden allerlei stereotyperingen de revue, die we ook kennen van andere pamflettisten. De kerk hield er, met het geloof in aflaten, heiligen, hosties en het vagevuur, ketterse praktijken op na en de geestelijken gingen zich te buiten aan rijkdommen, hoererij en sodomie. Maar bovenal was dit antichristelijke rijk verantwoordelijk voor talloze martelaren, die geleden hadden onder de 'wreedste tormenten' en hun leven hadden gegeven voor de waarheid.[34] Dat laatste klonk vroegmoderne lezers bekend in de oren. In boeken, pamfletten en op prenten werd de inquisitie voortdurend naar voren geschoven als een bloeddorstig instituut, dat de belangen van het Spaanse rijk behartigde en waarvan de paus een belangrijk instrument was. Op die manier werd een duidelijke verbinding gelegd tussen Spanje en de katholieke kerk.[35] Nisius

31 Nisius, *De Wapenen*, voorrede. De uitdrukking 'plomp ende grof' zou ontleend kunnen zijn aan het populaire liedboek van Johan Fruytiers, *Ecclesiasticus*, p. 40. Het is echter ook niet ondenkbaar dat Nisius zich liet inspireren door Erasmus die in zijn bijbelcommentaar de inwoners van Galilea, een landstreek die ook wel bekend stond als 'Galilea der heidenen', op deze manier aanduidde. Erasmus, fol. 225r.

32 Dingemanse en Vrieler, pp. 147-148.

33 Nisius, *De Wapenen*, onder andere hfst. 1.16; hfst. 3.11, 13, 18 en 21; hfst. 4.9 ('mispaep'); narede (opsomming). Over het gebruik van scheldnamen voor katholieken, zie: Luna, p. 86.

34 De genoemde voorbeelden uit: Nisius, *De Wapenen*, voorrede; hfst. 4.9; hfst. 5.2 en 7; narede.

35 Luna, hfst. 3, vooral p. 84.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

wond er, kortom, geen doekjes om. Zijn pamflet was een aaneenschakeling van virulente vijandbeelden en de boodschap was overduidelijk: katholieken vormden een gevaar en moesten worden gemeden.

Betwiste belijdenis

Over de felle antikatholieke toon van het pamflet zal geen collega-predikant gevallen zijn. Toch ontstond er, in aanloop naar de uitgave van het boekje, ophef in de classis Dordrecht. In augustus 1607 leverde Nisius het – 'Seker tractaten gemaect door Philippum Nisium, dienaer der kercken op Claeswael, van de tituelen des Roomschen paus' – ter approbatie in bij de classicale vergadering. Het was, volgens besluiten van verschillende synodes, namelijk verboden om boeken waarin religieuze onderwerpen werden behandeld, uit te geven zonder toestemming van een classis of provinciale synode.[36]

In de maanden daarna zwijgen de acta over de approbatie. Toch kan het niet anders of de naam Nisius weerklonk in de wandelgangen. Dat was overigens al langer het geval. Enige tijd eerder, in april 1607, was de classispredikanten gevraagd of zij iets hadden tegen de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* en de *Heidelbergse Catechismus*. Op dat moment had Nisius bevestigend geantwoord: iets 'tussen de eerste ende 36 vrage' van het laatste werk. Dat antwoord was niet alleen vaag, maar ook weinig precies. Uit een latere brief wordt duidelijk dat zijn grieven 'den artickel van de hellevaert Christi', vraag en antwoord 44 uit de *Heidelbergse Catechismus*, betroffen. Hier besteedde hij ook aandacht aan in het pamflet dat nu ter approbatie bij de classis lag.[37]

Het punt waar controverse over ontstond, betrof het leerstuk van de nederdaling ter hel. De zeventiende-eeuwse theoloog Herman Witsius merkte in 1681 op dat hier 'meer verhandelingen over waren dan vliegen wanneer het op zijn warmst is'.[38] Daarmee had hij niets te veel gezegd. Het draaide allemaal om een zinsnede uit de *Apostolische Geloofsbelijdenis*, ontstaan in de eerste eeuwen

36 *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 278 (7-8 augustus 1607). Over het voorleggen van boeken ter approbatie, zie: *Acta van de Nederlandsche synoden*, pp. 247-248 (Dordrecht 1578), p. 390 (Middelburg 1581); Hofman, pp. 289-290.

37 NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27; *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 263 (24-26 april 1607); p. 264 (24-26 april 1607); pp. 270-271 (12-13 juni 1607); p. 273 (27 juni 1607); p. 274 (11 juli 1607); p. 338 (9-10 december 1608).

38 Witsius, p. 310: 'De Descensu Christi Ad Inferos tantum ferme Dissertationum est, quantum est muscarum quum caletur maxime.' Er wordt tot op de dag van vandaag veel over deze controverse geschreven. Goede overzichten, met literatuurverwijzingen, bieden: Wallace, pp. 248-287 (vooral aandacht voor het debat in Engeland); Bagchi, pp. 228-247; Sarot en Van Wieringen (red.).

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

na Christus. Hierin belijdt de kerk dat zij gelooft in 'Jezus Christus, Zijn eniggeboren Zoon, onzen Heere; die ontvangen is van den Heilige Geest, geboren uit de maagd Maria; die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, nedergedaald ter helle; ten derde dage wederom opgestaan van de doden; opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand Gods, des almachtigen Vaders; vanwaar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden.'

Het zinnetje 'nedergedaald ter helle' – '*descendit ad inferna*' – werd pas in de vierde eeuw toegevoegd, vooral onder invloed van kerkvaders uit het oosten.[39] Om de implicaties van dit leerstuk goed te onderkennen, is het belangrijk in de gaten te houden dat in het Nieuwe Testament twee verschillende woorden worden gebruikt die in het Nederlands worden vertaald als 'hel': de Hades, het dodenrijk – Latijn: *inferna* – waar de gestorvenen naartoe gaan, en de Gehenna, de plaats waar zondaren uiteindelijk de eeuwige straf ondergaan. Met een verwijzing naar de apostel Petrus, die schrijft dat Jezus na zijn dood 'de geesten, die in de gevangenis zijn, gepredikt heeft', werd uitgelegd dat Jezus na zijn dood naar het dodenrijk zou zijn gegaan, om daar zijn macht bekend te maken en de zielen van degenen die in hem geloofden, te verlossen.[40] De ultieme consequentie van deze uitleg was dat iedereen die in het dodenrijk alsnog tot geloof kwam, kon worden gered, een opvatting die zeker niet door alle kerkvaders werd gedeeld. Aurelius Augustinus wees die gedachte af, maar meende wel dat Jezus naar zijn ziel – zijn lichaam bleef in het graf – in het dodenrijk was geweest om de heiligen van het Oude Testament, die hier verbleven, te bevrijden.[41]

Tot in de middeleeuwen bleef de gedachte, in verschillende varianten, leidend dat Jezus in het zogenaamde *limbus patrum* – voorgeborchte der vaderen – afdaalde, om daar de eerder gestorven vromen te verlossen. Dit werd bestreden door de Franse reformator Johannes Calvijn. Volgens hem moest de zinsnede uit de belijdenis worden bezien in het licht van de kruisiging, waar Jezus helse pijnen had geleden en de wraak van God had gevoeld.[42] Deze uitleg vond zijn weg in de *Heidelbergse Catechismus*, waar in antwoord 44 wordt gesteld dat Jezus 'onuitsprekelijke benauwdheid, smarten, verschrikking en

39 Kelly, pp. 378-383.

40 1 Petrus 3:19.

41 Van Geest, pp. 43-53. Van Geest laat zien dat we de ideeën van de oosterse en westerse kerkvaders over de nederdaling ter hel, zoals in de literatuur vaak wordt gedaan, niet tegenover elkaar moeten plaatsen.

42 Calvijn, *Opera Omnia*, Deel 9: *Institutio*, p. 132, lib. II, cap. 16, 8-12.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

helse kwelling' heeft ondergaan, gedurende zijn lijden, maar 'inzonderheid aan het kruis'.[43]

De verklaring van Calvijn werd zeker niet unaniem overgenomen. Onder de reformatoren van de zestiende eeuw bestond een grote variëteit aan opvattingen over dit thema. Ulrich Zwingli, bijvoorbeeld, meende dat Jezus naar zijn menselijke natuur werkelijk tot de doden had behoord, waardoor hij de kracht van zijn verlossing ook in het dodenrijk deed doordringen. Zwingli's standpunt, of delen daarvan, vond nogal wat aanhang onder Engelse godgeleerden, onder wie de puriteinen William Ames en William Perkins.[44] Het wekt dan ook geen verwondering dat de Engelse afgevaardigden tijdens de Synode van Dordrecht in 1618-1619 zich zeer ingenomen toonden met de *Heidelbergse Catechismus*, maar zich tegelijk nadrukkelijk het recht voorbehielden het leerstuk van de nederdaling anders uit te leggen.[45] Uiteindelijk zou de Synode van Westminster (1643-1653) in de *Confession of Faith* en de *Larger* en *Shorter Catechism* stellen dat de nederdaling ter hel inhield dat Jezus na zijn begrafenis in de staat en onder de macht van de dood bleef tot aan de derde dag.[46]

Classicale controverse

Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw was de discussie over de nederdaling ter hel in de Gereformeerde Kerk zeker niet uitgekristalliseerd. In 1553 ontstond opschudding in de Nederlandse kerk in Londen toen predikant Gualterus Delenus verklaarde dat het artikel over Jezus' hellevaart uit de *Apostolische Geloofsbelijdens* zou moeten worden geschrapt. Delenus, die had gestudeerd in Leuven, was in Haarlem en later in Amsterdam werkzaam geweest als leraar Hebreeuws en Grieks. Na het Wederdopersoproer van 1535 werd hij verdacht van ketterse sympathieën, waarna hij de wijk nam naar Engeland en in 1550 werd aangesteld als voorganger in de Londense vluchtelingengemeente. Zijn opmerkingen over het schrappen van een zinsnede uit de belijdenis leidden direct tot actie bij zijn collega's. Nog datzelfde jaar 1553 deed de superintendent van de kerk in Londen, Johannes

43 [Ursinus en Olevianus], *Catechismus*, pp. 34-35; Nederlandse vertaling: [Ursinus en Olevianus], *Cathechismus,* fol. 13r.

44 Wallace, pp. 248-287.

45 Kuyper, p. 330; Milton, pp. 328-329 en 335; Van Lieburg, pp. 186-187.

46 *The Confession of Faith and Catechisms*, pp. 20-21 (*Confession*, chap. 8, IV), p. 83 (*Larger Catechism*; in latere uitgaven vraag en antwoord 50), pp. 158-159 (*Shorter Catechism*; in latere uitgaven vraag en antwoord 27).

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

à Lasco, een nieuwe editie van zijn *Catechismus* het licht zien, waarin maar liefst zeven vragen over de nederdaling ter hel waren toegevoegd. De snelle reactie laat zien hoe beducht de kerkleiders waren voor doperse invloeden en een mogelijke aantasting van de leer.[47]

Denkbeelden van Engelse theologen sijpelden ook door naar de Nederlanden. Een goed voorbeeld is de Engelsman Nicolaas Rushius over wie we voor het eerst horen in 1614, wanneer hij legerpredikant is in Breda. In 1620 kreeg hij een beroep van de gemeente in Ouddorp, een plaatsje gelegen op het eiland Westvoorne. Voordat de classis Brielle toestemming gaf, vroeg de vergadering hem een propositie te houden, iets wat normaal gesproken werd gedaan door aankomende predikanten. De classis gebruikte de voordracht echter ook wel eens om iemand beter te leren kennen en zijn geestelijke ligging te peilen. Dat blijkt overduidelijk uit de keuze van de tekst. Opdracht was enkele woorden te spreken over Efeze 4:8: 'Daerom seyt hy: Als hy is opghevaren in de hoochde, heeft hy de ghevanckenisse ghevanghen ghenomen, ende heeft den menschen gaven ghegheven.' Dit gedeelte kan niet los worden gezien van de volgende twee verzen, waarin wordt gesproken over de nederdaling: '(Maer dat hy opghevaren is, wat is 't anders, dan dat hy eerst neder ghekomen is in de nederste deelen der Aerden? Die nederghekomen is, is deselve die oock opghevaren is boven alle de Hemelen, omdat hy alle dinck vervullen soude.)'[48]

Uit de tekstkeuze van de propositie blijkt duidelijk dat de classispredikanten de Engelse gevoeligheden rond het leerstuk van de nederdaling kenden. Ook uit andere classes horen we voorbeelden waaruit blijkt dat de vergadering een kandidaat of predikant door middel van een proefpreek over dit thema aan de tand voelde.[49] Hoewel de voordracht van Rushius naar tevredenheid verliep, blijkt uit andere bronnen dat hij wel degelijk puriteinse opvattingen huldigde omtrent de hellevaart. Het bracht hem in 1621 in het vizier van de

47 Pettegree, pp. 50 en 64-65. De catechismus van Johannes à Lasco werd vertaald door Jan Utenhove, ouderling in de Nederlandse kerk in Londen: à Lasco, *De catechismus*. Over de discussies in Londen worden we ook ingelicht in een brief van Marten Micron, die net als Delenus voorganger was in de Nederlandse gemeente. In een brief, d.d. 10 mei 1550, schrijft hij aan de Zwitserse theoloog Heinrich Bullinger die eveneens met dit onderwerp bezig was: 'They are disputing about the descent of Christ into hell'. *Original Letters*, deel 2, p. 561, brief CCLX; Wallace, p. 256, nt. 39; Juhász, pp. 230-232.

48 Met dank aan dr. Wim Visser die mij op de 'kwestie Rushius' wees. *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Band 1: *Classis Brielle 1574-1623*, CLXXVIII-CLXXIX.

49 Een voorbeeld is Joannes Pellenberch – waarschijnlijk ook afkomstig uit het buitenland, gezien de opmerking dat hij 'de nederduytsche spraecke' nog niet voldoende machtig was – in de classis Dordrecht in 1599. *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel I: *Classis Dordrecht 1573-1600*, p. 527 (2-3 november 1599); Tukker, p. 49.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

classis Dordrecht die geïrriteerd reageerde op 'zijn precijs drijven van het onderhouden des sabbaths, nederdalen Christi ter hellen, eenige soorte van verrottinge die Christus aen den lichame in den grave soude onderworpen geweest zijn ende eijntelick dat hij een Puriteijn was.'[50] Dat laatste bleek ook uit de contacten die hij onderhield met William Ames. Of juist deze puriteinse denkbeelden van Rushius leidden tot problemen met zijn gemeente, is niet duidelijk. Feit is wel dat het in Ouddorp dusdanig misging dat losmaking de enige optie bleek. Een jaar later kwam hij terecht in Sint Anthoniepolder, een buurgemeente van Klaaswaal, waar een van zijn voorgangers, Olivier van Hattem, ironisch genoeg 'niet en wiste welc het rechte verstant was van 't nederdaelen Christi ter hellen'.[51] Aan de ambtsbediening van Rushius, die ook hier weer zeer problematisch verliep, kwam een abrupt einde toen hij in 1627 verdronk.[52]

Nisius was dus zeker niet de enige predikant die het leerstuk van de nederdaling ter hel betwistte, of daar in ieder geval vraagtekens bij had, zelfs niet binnen de classis Dordrecht. Maar waar bestond de moeite die hij had met het leerstuk dan precies uit en waarom leidde dit tot ophef? Uit de acta van de vergaderingen en briefwisseling tussen Nisius en de classis blijkt dat de predikant zijn grieven als gravamen – bezwaar tegen de leer – had willen inbrengen, zodat dit tijdens de provinciale synode kon worden behandeld. De tijd – acht dagen – die hij daarvoor kreeg, achtte hij echter veel te kort. Er volgden enkele brieven en uiteindelijk vond in januari 1609 een gesprek plaats tussen Nisius en de classicale gedeputeerden. Volgens de acta leverde de predikant geen enkel bewijs voor zijn gevoelens en zo scheidden de wegen. Wel werd hem expliciet verboden 'dese questie op den predicstoel te brengen ofte met ymant daervan te spreken in 't heymelijck oft in 't openbaer'.[53]

50 De kwesties rond Rushius' ambtsbediening worden uitvoerig beschreven door Visser, *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Band 1: *Classis Brielle 1574-1623,* CCVIII-CCXII (citaat op de laatste pag.). Over puriteinse beïnvloeding van predikanten in de Republiek, speciaal met betrekking tot het leerstuk van de nederdaling ter hel, zie: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, pp. 588 en 591 (met een verwijzing naar Rushius in nt. 1).

51 *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 305 (15-17 april 1608); Tukker, p. 58.

52 Oosten en Versteeg, pp. 319-329.

53 Oproep indienen gravamen: *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 307 (15-17 april 1608); bespreking ingediende gravamina: Ibidem, p. 312 (12 mei 1608); brief d.d. 17 november 1608: NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27; behandeling van de brief d.d. 17 november: *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 338 (9-10 december 1608); behandeling brief aan de gedeputeerden: Ibidem, p. 340 (18 december 1608); brief d.d. 25 december 1608: NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34,

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Voor Nisius voelde dit als een afgang. En hoewel de zaak in principe was afgedaan, pakte hij toch zijn pen weer op. In vijf volgeschreven pagina's zette hij zijn standpunten uiteen, compleet met allerlei bewijzen.[54] Allereerst wilde hij iets rechtzetten. Zijn medebroeders, zo constateerde hij met enige frustratie, hadden zijn boekje 'verkeerdelick ende quaelick' gelezen. Ze verdachten hem, als het ging om zijn uitleg van het lijden van Jezus, ten onrechte van katholieke sympathieën. Het is op zijn minst ironisch dat juist Nisius, die zijn pamflet zo antikatholiek had ingestoken, zich hiertegen moest verweren. Waarom zijn collega's hem hiervan betichtten, blijft onduidelijk. Wellicht riep het leerstuk van de nederdaling ter hel bij sommigen de gedachten op aan de leer van het vagevuur. Niet voor niets werden katholieke geestelijken in Gelderland, die in 1592 de overstap wilden maken naar de Gereformeerde Kerk, onder andere over de nederdaling geëxamineerd.[55]

Na zijn inleidende woorden kwam Nisius snel tot de kern. Zijn collega's namen hem kwalijk dat hij in zijn traktaatje had gezegd dat 'Christus den duijvel hebbe moeten in de keele comen ende te deel worden'. 'Fantasije', zo oordeelden zij. Maar daar was de Klaaswaalse predikant het niet mee eens. Met het 'in de keele comen' doelde hij op het feit dat het lichaam van Jezus was begraven, maar dat zijn ziel in de hel was geweest. Nisius zag daarin een duidelijke parallel met de geschiedenis van de profeet Jona, die na een goddelijke opdracht op de vlucht was geslagen. Tijdens een door God gestuurde storm werd hij echter door een 'walvisch' opgeslokt en uiteindelijk, na een verblijf van drie dagen in de vis, op het strand uitgespuwd. Zo had ook Jezus drie dagen in de hel verkeerd, waarna hij uit de dood was opgestaan. Op die manier had hij 'crachtelijck bewesen, dat hij zij de ewige soone godts'. Tijdens zijn periode in de hel, zo voegde de predikant eraan toe, was Jezus niet geheel van God verlaten geweest. Wel van Gods hulp en verlossing, zoals ook de verdoemden in de hel dat zijn, maar niet van zijn aanwezigheid, 'overmits godt een oneydelicke godt is'.[56]

map 27; brief d.d. 26 december 1608: Ibidem; gesprek Nisius en gedeputeerden classis: *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 340 (7 januari 1609).

54 Merkwaardig genoeg is de brief gedateerd op 29 januari 1609, terwijl deze al wordt genoemd in de classicale notulen van 21 januari 1609. NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27; *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, p. 341 (21 januari 1609). Bijl, 4.2.2.5, besteedt kort aandacht aan de kwestie rond Nisius en is van mening dat de brieven 'een wat vage en warrige indruk' maken. Wie zich echter verdiept in de context en de door Nisius gebruikte bronnen, komt tot een tegenovergestelde conclusie.

55 NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27; *Classicale acta 1573-1620. Provinciale synode Gelderland*, Band 2: *Classis Neder-Veluwe* (*Harderwijk*) *1592-1620*, p. 756 (4-5 juli 1592).

56 NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Hoewel Nisius alleen verwees naar het Bijbelboek Jona, blijkt dat hij deze redenatie bijna letterlijk had overgenomen van zijn leermeester Olevianus. In 1576 publiceerde de rector uit Herborn zijn *Expositio Symboli Apostolici*, een boek over de *Apostolische Geloofsbelijdenis*, waarin hij zeer uitvoerig inging op de nederdaling ter hel. Hij keerde zich tegen de kerkvaders die meenden dat Jezus in het *limbus patrum* was geweest om hier de heiligen van het Oude Testament te verlossen. Volgens Olevianus sloeg de zinsnede allereerst op het lijden aan het kruis – het standpunt van Calvijn – maar vervolgens ook op de smarten die Jezus nà zijn begrafenis, gedurende drie dagen aan zijn ziel had geleden.[57] Met die verklaring ging hij verder dan de uitleg die werd gegeven in de door hem, samen met Zacharias Ursinus, opgestelde *Heidelbergse Catechismus*, waarin de lijn van Calvijn werd gevolgd.[58]

Vervolgens citeerde Nisius nog een groot aantal teksten uit de Bijbel, 'etlicke vaders ende Augustinus' om zijn betoog nog meer kracht bij te zetten. Uit de passages die hij aanhaalde, blijkt dat hij goed bekend was met de literatuur over het leerstuk. Benedictus Aretius en Petrus Martyr passeerden de revue, terwijl hij ook een flink gedeelte overnam uit een brief die Augustinus stuurde aan zijn vriend en collega-bisschop Evodius. In dit schrijven ging de bisschop van Hippo uitvoerig in op Bijbelgedeelten die iets zouden zeggen over de nederdaling ter hel. Wanneer zijn collega-predikanten hem niet geloofden, dan waren al deze kerkvaders ook 'fantasten', zo liet de Klaaswaalse predikant nog even fijntjes weten.[59]

Wie de standpunten van Nisius overziet, vraagt zich af waarom deze kwestie voor zoveel ophef zorgde in de classis Dordrecht. Waarom mocht hij niet op de preekstoel of met anderen over deze zaak spreken? De kerkvaders, reformatoren en zelfs de opstellers van de *Heidelbergse Catechismus* legden verschillende accenten en stemden onderling niet overeen. Waarom dan toch dit dispuut? Het antwoord op die vraag heeft alles te maken met de politieke en kerkelijke verwikkelingen van dat moment, iets wat door Nisius scherp werd doorzien.

57 Olevianus, p. 122.

58 Overigens geldt Ursinus als de belangrijkste auteur van de *Catechismus*. Zie: Bierma, pp. 9-11. Ursinus zette zijn standpunt over de nederdaling ter hel – Jezus had in de hel niets te doen, aangezien alles aan het kruis al was volbracht – uitvoerig uiteen in zijn verklaring over de *Catechismus*. Zie: Ursinus, *Het Schat-boeck*, fol. 135v.-138r. Dit betreft de eerste Nederlandse uitgave, maar daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat de ontstaansgeschiedenis van dit werk uiterst complex is en dat het boek ook toevoegingen van anderen kent. Hierover: Voorwinden-Hofman en Van den Belt, pp. 136-153.

59 NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27. Over de brief van Augustinus aan Evodius: Van Geest, pp. 42-52.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Het lijkt erop dat de classis verwachtte dat de Klaaswaalse predikant de zaak niet zo hoog zou opnemen. Wanneer hij de bewuste passage – slechts een klein onderdeel uit het pamflet – zou schrappen, zou het punt van tafel zijn. Maar Nisius bleek vasthoudend en dreigde verschillende malen zijn grieven door te sturen naar de Staten. En dat was precies waar zijn medebroeders niet op zaten te wachten. In Den Haag werd op datzelfde moment het dispuut over de predestinatie beslecht. Daarbij ging het om de vraag in hoeverre het menselijk geloof van invloed kon zijn op het besluit dat God in de eeuwigheid had genomen, wie de eeuwige zaligheid zou ontvangen en wie voor eeuwig verworpen zou worden. Op uitnodiging van de Staten van Holland hadden de hoofdrolspelers in dit debat, Arminius en Gomarus, ten overstaan van de Hoge Raad in mei 1608 hun gedachten over deze kwestie uiteengezet. Resultaat van het gesprek was een verdere verscherping van de tegenstellingen tussen hun aanhangers, de remonstranten en de contraremonstranten. De twisten tussen beide groepen brachten de jonge Republiek aan de rand van de afgrond.[60] Het is, met dit alles in het achterhoofd, geen wonder dat de predikanten van de classis Dordrecht hun collega Nisius waarschuwden dat een gang naar de Staten alleen maar meer problemen 'int landt ende in de kercken' zou brengen. Nisius stemde toe, maar concludeerde gefrustreerd dat het hen 'alleen om den Arminium te doen' was.[61]

Daarmee was de zaak afgedaan, maar hoe liep het eigenlijk af met het pamflet? Sinds Nisius zijn 'tractaten' in augustus 1607 ter approbatie aan de classicale vergadering had voorgelegd, was er ruim anderhalf jaar verstreken. In de zomer van 1609 kon het boekje eindelijk worden gedrukt. Over de uitgave en het ontvangst is helaas niets bekend. Zoals bij zoveel pamfletten weten we niet hoe groot de oplage was en ook het lezerspubliek blijft in nevelen gehuld. Het is sowieso lastig om vast te stellen welke doelgroep Nisius precies voor ogen had. Zelf spreekt hij over de 'eenvoudige gelovigen' voor wie hij de christelijke leer wilde verduidelijken. Dat is ook precies wat hij deed met achtereenvolgens de *Apostolische Geloofsbelijdenis*, de doop, het avondmaal, de Tien Geboden en het Onze Vader.

Rest de vraag: deed Nisius nog iets met de classicale grieven? Hoe legde hij de nederdaling ter hel uit? Het antwoord daarop is in het pamflet zelf te vinden. Overal voorziet de boer de geloofsuitspraken van uitvoerig bewijs, terwijl de paus keer op keer stilvalt. Wanneer de boer echter wordt gevraagd wat wordt bedoeld met de zinsnede 'Christus heeft helsche smarte gheleden',

60 Een goede samenvatting van de Bestandstwisten: Cossee.

61 NA, Classis Dordrecht, inv.nr. 34, map 27.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

geeft hij een nietszeggend antwoord: 'want hy is neder ghedaelt ter hellen'. Een akelig wit stuk is vervolgens de beste illustratie van een boer die met een mond vol tanden staat.

Tot slot: oorlog, opbouw en ophef

De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs was de eerste en enige pennenvrucht van Philippus Nisius, maar de woorden uit het boekje bracht hij nog jaren in de praktijk. Tot zijn emeritaat in 1643 bleef hij een fel tegenstander van de katholieken.[62] Na dat jaar vestigde hij zich in het naburige Oud-Beijerland, waar hij nog geruime tijd diende als ouderling. Hij overleed in 1651 en werd begraven in de kerk die hij 37 jaar had gediend.[63] Zijn literaire erfenis is gering. Toch biedt dit pamflet, en de bijbehorende context, inzicht in de situatie waarin de Gereformeerde Kerk aan het begin van de zeventiende eeuw verkeerde.

Om te beginnen kwam de kerk uit een oorlogssituatie. Op veel plaatsen waren de herinneringen daaraan tastbaar. Beschadigde kerken en geruïneerde huizen tekenden het landschap. Ondanks de vredesbesprekingen bleef de dreiging nog steeds actueel. Ieder moment konden de wapens weer worden opgenomen. Te midden van deze moeilijke omstandigheden trachtte de Gereformeerde Kerk zich een plaats te bepalen in het bestaande politieke én religieuze landschap. Daarbij speelden de verschillende classes een belangrijke rol.

De opbouw van de kerk verliep, zeker op het platteland, traag.[64] Predikanten, niet zelden ex-pastoors, droegen zorg voor een getalsmatig kleine gemeente. Er speelden talloze kwesties, bijvoorbeeld over de invloedssfeer van de overheid en de publieke functie van de kerkgebouwen. En dan was er nog de vraag hoe om te

62 Nobel, *Besturen*, pp. 61-63.

63 Betreffende zijn emeritaat: *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, Tweede deel: *1634-1645*, p. 432 (Brielle 1643); betreffende zijn ouderlingschap: *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, Derde deel: *1646-1656*, p. 432; Oud-archief Hervormde Gemeente Oud-Beijerland, inv.nr. 158-159 (ondertekent als ouderling tussen 1644 en 1650 verschillende diaconierekeningen); betreffende zijn overlijden: Nijenhuis, 'Nisius, Philippus', noemt 1652 als overlijdensjaar. Echter uit de bronnen blijkt dat Nisius in 1651 is overleden. Hij en zijn vrouw Beatrix de Croij lieten op 10 oktober 1651 hun testament opmaken. In een akte van 27 november 1651 wordt De Croij aangeduid als weduwe. RAD, Oud-rechterlijke archieven Oud-Beijerland, inv.nr. 9, fol. 122r.-123v. (27 november 1651); RAD, Notariële archieven Oud-Beijerland, inv.nr. 7, akte nr. 27 (10 oktober 1651); betreffende zijn graf: RAD, Oud-rechterlijke archieven Cromstrijen, inv.nr. 38 (rekening kerkmeester 1640-1641); RAD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2894; Allewijn, p. 44-45.

64 Duke.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

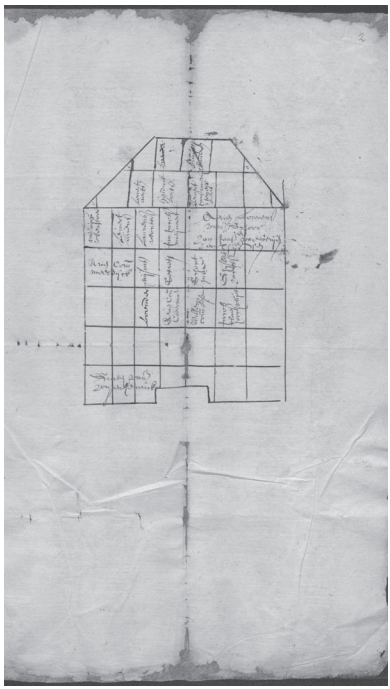

Figuur 4. Plattegrond van de kerk van Klaaswaal met daarop ingetekend de eigenaren van de graven. De naam van Philippus Nisius is te vinden in de vierde rij, derde van links. Regionaal Archief Dordrecht, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2894

gaan met andersgelovigen, met de doopsgezinden en vooral met de katholieken. Met het Bestand kwam de wereld van die laatste groep weer dichterbij, terwijl zij in tal van steden en dorpen hun geloof levend hielden, ook in het publieke domein.[65] En dus voelden tal van predikanten zich genoodzaakt hun hoorders en lezers te waarschuwen tegen de 'paapse stoutigheden' en tegelijk het gereformeerde geloof nadrukkelijk te markeren.

Tegelijk werd er ook in de kerk zelf nog volop gediscussieerd over de leer. Classicale vergaderingen waren soms een aaneenschakeling van disputen over kerkelijke leerstukken vervat in de *Heidelbergse Catechismus* en de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. De pluriformiteit was, in deze jaren voor de synode van Dordrecht (1618-1619), zeker niet alleen af te lezen aan de gedachten over de predestinatie.[66] Over tal van zaken in leer en liturgie werd verschillend gedacht en zo zorgde de Reformatie, in en buiten de Republiek, voor een divers koor aan meningen. *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* en de bijbehorende context is daarvan een goed voorbeeld. Het draagt de ontstaansgeschiedenis – getekend door oorlog, opbouw en ophef – van de Gereformeerde Kerk in zich en biedt zo zicht op de religieuze veelkleurigheid van de vroege zeventiende eeuw.

Bibliografie

Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700, Tweede deel: *1634-1645,* W.P.C. Knuttel (red.) (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1909)

65 Lenarduzzi.
66 Nijenhuis, 'Varianten', pp. 358-372; Kooi, pp. 161-181.

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700, Derde deel: *1646-1656*, W.P.C. Knuttel (red.) (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1910)

Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, F.L. Rutgers (red.) (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1899)

Adriaenssen, Leo, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007)

Allewijn, M., *Vier eeuwen in Oud-Cromstrijen. Kerk en school in Klaaswaal 1566-1966* (Oud-Beijerland: Boekhandel/Drukkerij Fa. L.J. Hulshoff, 1966)

Bagchi, David, 'Christ's Descent into Hell in Reformation Controversy' in: Pieter Clarke en Tony Claydon (red.), *The Church, the Afterlife and the Fate of the Soul* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2009), pp. 228-247

Becker, E., *Die Dillenburger Lateinschule in der nassauischen Zeit. Ein Beitrag zur Schulgeschichte aus Anlaß des 400 jährigen Bestehens des bisherigen staatlichen Gymnasiums 1938* (Dillenburg: Buchdruckerei E. Weidenbach, 1939), II. Band: *Die Schülermatrikel*

Bergh, Rochus J. van den, 'Het verlaten Westbrabantse platteland (1583-1593)', *Jaarboek De Ghulden Roos*, 55 (1995), 17-43

Bierma, Lyle D., 'Ursinus and the theological landscape of the Heidelberg Catechism' in: Arnold Huijgen (red.), *The Spirituality of the Heidelberg Catechism. Papers of the International Conference on the Heidelberg Catechism held in Apeldoorn 2013* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), pp. 9-24

Bijl, J.P., *Portret van een dorp in de Hoekse Waard. Het kerkelijk verleden van Klaaswaal 1539-1800* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht, 1993)

Brachthäuser, Christian, *Buchdruckkunst in der Grafschaft Nassau. Christoph Corvin (1552-1620) und der Kreis reformierter Gelehrter an der Hohen Schule in Herborn und Siegen* (Siegen: universi – Universitätsverlag Siegen, 2020)

Calvijn, Johannes, *Opera Omnia*, Deel 9: *Institutio Christianae Religionis* (Amsterdam: Joannem Jacobi Schipper, 1667)

Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland, Deel I: *Classis Dordrecht 1573-1600*, J.P. van Dooren (red.) (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980)

Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620, Classis Breda 1616-1620*, J. Roelevink (red.) (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1991)

Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland, Band 1: *Classis Brielle 1574-1623*, W.G. Visser (red.) (Den Haag: Huygens ING (KNAW), 2015)

Classicale acta 1573-1620. Provinciale synode Gelderland, Band 2: *Classis Zutphen 1593-1620, Classis Over-Veluwe (Arnhem) 1598-1620, Classis Neder-Veluwe (Harderwijk) 1592-1620*, C. Ravensbergen (red.) (Den Haag: Huygens ING (KNAW), 2012)

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

The Confession of Faith and Catechisms, Agreed upon by the Assembly of Divines at Westminster (Londen: Robert Bostock, 1649)

Cossee, E.H., 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in: T.G. Kootte (red.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1994), pp. 8-35.

Dekker, Piet, *Godert van Bocholt, enige heer, grootgrondbezitter en zoutzieder van de Zijpe* (Schoorl: Uitgeverij Pirola, 1998)

Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., 1974; ongewijzigde herdruk; Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 1991)

Dingemanse, Clazina, en Joost Vrieler, 'Boeren bekritiseren regenten. Twee berijmde schuitpraatjes uit 1747' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006), pp. 143-158

Duke, Alastair, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en New York: Hambledon and London, 2003)

Erasmus, Desiderius, *Het eerste deel der Paraphrasis. Dat is Verclaringhe op het nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi* (Amsterdam: Ellert de Veer, 1594)

Fruytiers, Johan, *Ecclesiasticus oft de wijse sproken Iesu des soons Syrach* (Antwerpen: Willem Silvius, 1565)

Geest, Paul J.J. van, 'Augustine's Certainty in Speaking about Hell and His Reserve in Explaining Christ's Descent into Hell' in: Marcel Sarot en Archibald L.H.M. van Wieringen (red.), *The Apostles' Creed 'He Descended Into Hell'* (Leiden en Boston: Brill, 2018), pp. 33-53

Gerritzen, Willi, en Johannes Driessen, *600 Jahre Kirche Wachtendonk 1382-1982* (Keulen: Straelen, 1982)

Geurts, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Utrecht: HES Publishers, 1978)

Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977)

Groenveld, S., *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Den Haag: Haags Historisch Museum, 2009)

——, in samenwerking met H.L.Ph. Leeuwenberg en H.B. van der Weel, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2009)

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Harline, Craig E., *Pamphlets, Printing and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1987)

Henrichs, Leopold, 'Die Pfarrkirche zu Wachtendonk', *Niederrheinischer Geschichtsfreund* (1882), nr. 19, 148-149.

——, *Geschichte der Stadt und des Landes Wachtendonk* (Hüls (Krefeld): 1910; ongewijzigde herdruk; Geldern: 1977)

Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam: Lindenberg Boeken en Muziek, 1987)

——, *Willem Teellinck (1579-1629). Leven, geschriften en invloed* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2008)

Hofman, T.M., *Eenich achterdencken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620* (Heerenveen: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1997)

Hoog, M. de, e.a. (red.), *Kwartierstatenboek. Genealogische Vereniging Prometheus* (Delft: 1996), Deel XIII

Juhász, Gergely M., *Translating Resurrection. The Debate between William Tyndale and George Joye in Its Historical and Theological Context* (Leiden en Boston: Brill, 2015)

Kelly, J.N.D., *Early Christian Creeds* (Derde druk; New York: Longman, 1972)

Kooi, Christine, *Reformation in the Low Countries, 1500-1620* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022)

Kuyper, H.H., *De post-acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden* (Amsterdam: Höveker & Wormser, 1899)

Lasco, Johannes à, *De catechismus, oft Kinder leere, diemen te Londen, in de Duytsche ghemeynte, is ghebruyckende* (Londen: Nycolas vanden Berghe, 1553)

Lenarduzzi, Carolina, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2019)

Lieburg, Fred van, *Synodestad. Dordrecht 1618-1619* (Amsterdam: Prometheus, 2019)

Luna, Fernando Martínez, *Een ondraaglijk juk. Nederlandse beeldvorming van Spanje en de Spanjaarden ten tijde van de Opstand (1566-1609)* (Hilversum: Verloren, 2018)

Matthaeus, Antonius, *Disputationes Aliquot Extraordinariae, In eadem Schola Nassovica-Herbornensi, diversis annis publicè habitae* (Herborn: 1604. Bijgevoegd achter Antonius Matthaeus, *Collegium Institutionum Iuris*. Herborn: 1604)

Menk, Gerhard, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Kalvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (Wiesbaden: 1981)

Milton, Anthony, *The British Delegation and the Synod of Dort (1618-1619)* (Woodbridge: The Boydell Press, 2005)

Mosconius, Isidorus, *De Maiestate Militantis Ecclesiae* (Venetië: Florauantem Pratum, 1602)

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Nijenhuis, W., 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976), 358-372

——, 'Nisius, Philippus' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1978), Deel 1, pp. 218-219

Nisius, Philippus, *De Wapenen des Geestelijcken Leeken ofte Boeren Crijchs* (Rotterdam: Matijs Bastiaensen, 1609), Tiele 828

Nobel, Arjan, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen: Walburg Pers, 2012)

——, '"Which of them do belong to the parish or not": The Changing Rural Parish in the Dutch Republic after the Reformation' in: Andrew Spicer (red.), *Parish Churches in the Early Modern World* (Farnham: Ashgate, 2016), pp. 179-198

——, '"Den dach des oordeels is nakende". De inwoners van de Hoeksche Waard in oorlogstijd, 1572-1593', *Holland. Historisch Tijdschrift*, 54 (2022), 44-53

——, 'Successen en zorgen' in: Marianne Eekhout e.a. (red.), *Willem van Oranje in brieven. De Opstand in 1572* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2022), pp. 118-123.

Olevianus, Caspar, *Expositio Symboli Apostolici, Sive Articulorum fidei: in qua summa gratuiti foederis aeterni inter Deum & fideles breviter & perspicuè tractatur* (Frankfurt: Andream Wechelum, 1576)

Oosten, L.H., en J.C.J. Versteeg, *Sint Anthoniepolder, een kerk in de Hoeksche Waard. Vijfeneenhalve eeuw kerkgeschiedenis van Sint Anthoniepolder 1357-1907* (Sint Anthoniepolder: College van kerkrentmeesters van de Hervormde Gemeente te Sint Anthoniepolder, 2007)

Original Letters Relative to the English Reformation, Written During the Reigns of King Henry VIII, King Edward VI, and Queen Mary, Hastings Robinson (red.) (Cambridge: The University Press, 1847), Deel 2

Pettegree, Andrew, *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London* (Oxford: Clarendon Press, 1986)

Philalethius Zerubaal [pseud. van Eeuwout Teellinck], *Babylon, Ofte Naeckte Ontdeckinge ende Verthooninge van het huydigh Antechristische Ryck. Eensdeels Tot waerschouwinge van het Gereformeerd volck, dat noch onder het Pausdom in Braband ende Vlaenderen leeft, om haer daer uyt te doen scheyden. Andersdeels Tot moedgevinge van die gene die om der waerheyds wille tegens het Antechristische Ryck hebben te stryden, om met courage het selve tegen te staen* (Amsterdam: Marten Iansz Brandt, 1621), Knuttel 3274

Pollmann, Judith, 'No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621' in: Robert Stein en Judith Pollmann (red.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston: Brill, 2010), pp. 241-261

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

——, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635* (Oxford: Oxford University Press, 2011)

Sarot, Marcel, en Archibald L.H.M. van Wieringen (red.), *The Apostles' Creed 'He Descended Into Hell'* (Leiden en Boston: Brill, 2018)

Schmidt, Sebastian, *Glaube – Herrschaft – Disziplin. Konfessionalisierung und Alltagskultur in den Ämtern Siegen und Dillenburg (1538-1683)* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2005)

Teellinck, Eeuwout, *Basuyne des heyligen Oorloogs Der Openbaringghe S. Johannis Tegen den groten Antichrist den Romschen Paus* (Z.p.: 1622), Knuttel 3302

Teellinck, Willem, *Ontdeckinge des vermomden Balaams, dat is: Grondich bewijs vande Nieticheyt des Vry-gheleydes tot het begapen der Paepsche afgoden, daer mede Divoda Jansen alias Johannes David, Jesuyt tot Cortryck, het volck van Hollandt ende Zeelandt, souckt te doen struyckelen, haer verlockende tot afgoderije* (Middelburg: Richard Schilders, voor Adriaen vanden Vivre, 1611)

——, *Timotheus, ofte Ghetrouwe waerschouwinge tegen het verdrietelick Begapen der Affgoden, ende Afgodisschen dienst der Papisten: Twelck by vele vande Gereformeerde seer onbedachtelick gepleecht werdt, In Brabant ende Vlaenderen, by occasie van desen Stilstant van Wapenen* (Tweede druk; Middelburg: Richard Schilders, voor Adriaen vanden Vivre, 1611)

Tukker, C.A., *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609* (Leiden: Universitaire Pers, 1965)

[Ursinus, Zacharias, en Caspar Olevianus], *Catechismus Oder Christlicher Underricht, wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wirdt* (Heidelberg: Johannem Mayer, 1563)

[Ursinus, Zacharias, en Caspar Olevianus], *Cathechismus, oft Christelicke Onderrichtinghe, ghelijck die in Kercken ende Scholen der Cheur Vorstelicken Paltz, ghedreven oft gheleert wort* ([Emden]: [Gellius Ctematius], 1563)

Ursinus, Zacharias, *Het Schat-boeck der Christelycke Leere, Ofte uytlegginghe over den Catechismus* (Leiden: Andries Klouck, 1602)

Vloten, J. van, 'Oranje's krijgsbeweging in 't Overkwartier van Gelderland (1572)', *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe reeks, tweede deel (1861), 89-102

Voorwinden-Hofman, T., en H. van den Belt, 'De complexe ontstaansgeschiedenis van het *Schatboek* van Zacharias Ursinus (1534-1583)', *Theologia Reformata*, 56 (2013), 136-153

Wallace, Dewey D., 'Puritan and Anglican: The Interpretation of Christ's Descent Into Hell in Elizabethan Theology', *Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History*, 69 (1978), 248-287

Witsius, Herman, *Exercitationes Sacrae In Symbolum quod Apostolorum dicitur* (Franeker: Johannem Gyselaar, 1681)

Zedler, Gottfried, en Hans Sommer, *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn* (Wiesbaden: Verlag von J.F. Bergmann, 1908)

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag (*NA*)
Archief van de classis Dordrecht, 1573-1959 (toegang 3.18.63.01), inv.nr. 7, 8 en 34 (map 27)
Hervormde Gemeente Oud-Beijerland (*HGO*)
Oud-archief Hervormde Gemeente Oud-Beijerland, inv.nr. 158 en 159
Regionaal Archief Dordrecht (*RAL*)
Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen (toegang 955), inv.nr. 2887 en 2894
Notariële archieven van Oud-Beijerland (toegang 1361), inv.nr. 7
Oud-rechterlijke archieven van Cromstrijen (toegang 624), inv.nr. 34, 38, 69 en 75
Oud-rechterlijke archieven van Oud-Beijerland (toegang 1359), inv.nr. 9

Guest (guest)
IP: 145.3.8.43